

Kerékgyártó T. István

A totalitarizmus vége

A posztkommunizmus időszakát csaknem lehetetlen a leegyszerűsítések veszélye nélkül jellemezni. S nemcsak azért, mert az alig néhány hónap alatt lezajló politikai konfrontációk zavaros áradatában nehéz eligazodni, hanem azért is, mert az, ami az elmúlt időszakban történt, nem hasonlított semmilyen más modernkori forradalomhoz. Az állampolgári mozgalmak betörése a közéletbe, a túlcserduló indulatokat sem nélkülöző kritikai szókimondás felszabadulása oly mély és erős társadalmi rengéseket okozott, melyek alól senki sem vonhatja ki magát. Az események empirikusak és kézzelfoghatók, s ugyanakkor már-már metafizikaiak és talányosak; az emberek közérzetét pedig - biztonság és szorongás közepette - végsőkig csigázza a bizonytalanság, hogy a valódi felszabadulás bekövetkezik-e, vagy ez csupán illúzió marad. Egyszer s mindenkorra túlélhetünk-e az alattvalói léten, lehetünk-e szabad és öntudatos állampolgárok?

Mert látnunk kell azt is, hogy egyre több ember érzi rosszul magát, egyre több ember gondolja, hogy az a kettség kezd hiányozni, amit egy jól működő társadalom igyekszik megadni minden tagjának. Vagyis a gyökerek és szárnyak. Egyre világosabban látja mindenki, hogy az elmúlt negyven év "gyökerei" mit adtak, de egyelőre nemigen látják a távlatokat. Még a mindennapi életviszonyok síkján is a politika olyan éles és traumatizáló hatással jelent meg, hogy közvetlen "átélése", feldolgozása szükségképpen bizonytalanságokat, kétségeket szül. A hatalomváltás végső kimenetelétől is

félnek, de még inkább attól, hogy milyen új állampolgári szerepeket kell megtanulniuk. Mert az államszocializmusban a szereprepertoár meglehetősen leegyszerűsödött; a privátéletbe való visszahúzódas, a tettetett vagy valóságos közöny egyben életszervező elvvé is vált. Az értelmetlen vagy a látszólag irracionális passzivitás egyszersmind menedéket is jelentett az emberek számára, jóllehet ennek ára az autonómítás elvesztése volt, a tehetetlenség kényszeredett elfogadása.

S ez a mentalitás - melyet akár az az evidenciával is jellemezhetnénk, hogy "ez van, hát ezt kell szeretni" -

szükségszerű következménye annak a társadalomszerveződési módnak, mely az alattvalóság fenntartására irányult. A valódi állampolgári létezés feltételeitől megfosztott egyének többsége - a szó konkrét és átvitt értelmében - teljességgel "alkalmazkodóvá" vált. Sokkal inkább a megalkuvás, mint az elfogadás értelmében. Am ez az "alkalmazkodás" - kivált, ha rejtetten továbbél - azért is veszélyes, mert a demokráciát korántsem lehet csupán intézmények együtteseként felfogni. Habár a demokrácia léte és működése szempontjából nyilvánvalóan fontosak a világos jogi keretek között tevékenykedő politikai intézmények, abszolutizálni mégsem szabad őket. Ha ugyanis a politikai életben történő részvételtől való tartózkodás felerősödik (s erre a legutóbbi választások résztvevőinek aránya lehet intő példa), illetve ha ezt még fokozzák az etnikai, a regionális, a nyelvi, az életmódbeli különbségek és a nagy társadalmi egyenlőtlenségek, a demokrácia ellehetetlenülésének veszélye óhatatlanul fennáll. *A demokratikus intézmények ugyanis sokkal törékenyebbek annál, mint amilyennek első pillantásra látszanak.* Kivált akkor, ha a legalacsonyabb státusú rétegeket nem sikerül bevonni a politikai gyakorlatba, s nagyobb társadalmi csoportok úgy érzik, hogy őket kirekeszti a politikai gyakorlat abból, ami nekik jár. Nem verbális kirekesztésről van szó, hiszen az egyenlőség eszméje, a társadalmilag elesettek védelme, az igazságosság politikailag is képviselt értékként jelennek meg. Inkább arról, hogy a politikai gyakorlatban a deprivált helyzetű rétegek tagjai nem tudnak valóságos aktorokként (szereplőként) résztvenni.

Mert ha bevalljuk, ha nem, akár a politikai döntéshoztalban való participációhoz és konzultációhoz, akár az informálódáshoz és a különböző információs for-

rások közti választáshoz előzetes ismeretekre, tudásra van szükség. S olyan normális késztetésekre, melyek állampolgári tudatosságból táplálkoznak. S ha igaz az a megállapítás, hogy *a demokrácia olyan nyitott társadalmat jelent, amelyben minden állami hatalom a néptől ered*, akkor a nép fogalmát semmilyen szűkítő értelemben nem lehet használni. Mert ahogyan a nép fogalma szűkül, akként válik zárttá a társadalom. A mégannyira demokratikusan csatározó "politikai elit" nagysága ellenére is. Úgy is mondhatnánk, a posztkommunizmusban a demokratikus társadalomszerveződés eszméjének és gyakorlatának megteremtése - mely eleve kizár magából mindenfajta kizárólagosságot - a legdöntőbb mozzanat. Csak az emberi méltóság és jogegyenlőség elérése révén lehet mindazt meghaladni, amit az államszocializmus örökül hagyott. Ez az egyedüli lehetséges út az igazi élethez, a teljességhez, az én önön mivoltához. Ez a valóságos állampolgári lét szervező közege, melynek értelmét - az ember azon törekvését, hogy megőrizze autonómiáját és magára találjon - ezért csak azokban a viszonyokban fedezhetjük fel, melyek az egyén méltóságának szociális, gazdasági és kulturális feltételeit alkotják. Így nem elegendő deklarálni például az élethez, a szabadsághoz, az emberi személyiség tiszteletéhez való jogot, hanem a jogérvényesülés társadalmi alapjait is meg kell teremteni. Mint ahogyan az is elengedhetetlen, hogy a munkafeltételek meghatározásában való részvétel joga éppúgy érvényesüljön, mint az emberi munka bármilyen kizsákmányolásától való szabadság. Az államszocializmus időszakában ezek a jogok jószerével meg sem jelenhettek. Amiként azok a közvetítő értékek sem, melyek - többek között - a jogegyenlőség érvényre jutását segítik. S

ebből is következett az, hogy az egyének - a nómenklatúra tagjaitól eltekintve - végsőkéig megfosztott helyzetben voltak. Ám a megfosztottság meghaladása nem következik be egyik napról a másikra. Még akkor sem, ha a demokratikus intézmények ehhez segítséget adnak. Az államszocializmusbürokratikusintézményei (az igazságszolgáltatástól a tanácsrendszerig) ugyan viszonylag gyorsan felszámolhatók, *de a hozzájuk kötődő mentalitások már sokkal lassabban*. S itt nemcsak arról van szó, hogy a hatalmi elit tagjai például az állampolgárokkal való kommunikációjukban ugyanúgy viselkednek, mint elődeik (jelszavakkal és sejtető ígérekkel helyettesítve a döntéseket), hanem arról is, hogy a társadalom tagjai megintcsak felülről várják sorsuk jobbra fordulását. Még ha ez a "fönt" az önkormányzati rendszer kiépülésével lejjebb csúszott is. Mert az önkormányzatokban valamely közösség a célját és belső feladatmegosztását ugyan maga alakítja ki, de társadalmi környezetére - mind az erőforrásait, mind a teljesítményeit tekintve - mégis ráutalt.

S kivált azokra az állampolgárookra, akiknek a legitimációját ugyan birtokolják, de akiknek életét a kielégítő létfeltételek megszerzése tölti ki. A megélhetési kényszerek szorításában formálódó racionalitás így sokszor kerülhet szembe az állampolgári lét magasabb rendű racionalitásával. Megjelenési formájában is azt a szemléletmódot sugallja, hogy "amíg a nélkülözés rémével és valóságával nap, mint nap szembesülök, addig a politika hidegen hagy". Csakhogy ez a szemléletmód - ellenkező előjellel - már az államszocializmusban megjelent. Mikor az állampolgári passzivitás a "hagyjanak élni" jelszavában öltött testet. Ha ezúttal - más motivációk alapján - hasonló meg-

nyilvánulásokkal találkozhatunk, aligha lehet csupán múltó jelenségként értelmezni. *Annál kevésbé, minthogy az emberek bizonytalansága is kifejeződik benne*. A választási ígérek számonkérésének időszakában nyilván sokakban felmerül, vajon miért nem sikerült eddig a szociális piacgazdaságot megteremteni? Csak az előző rezsim esődhalmazával lenne magyarázható? Vagy az új hatalmi rend olyan kényszerpályákon mozog, melyekről talán évtizedek múltán léphet le? Aki persze elfogultság nélkül szemléli a a jelenlegi helyzetet, az érzékeli, hogy a posztkommunizmus - gazdasági, politikai és kulturális értelemben is - a múlttal terhes.

Azzal a múlttal, mely a totalitárius hatalom által teljesen tönkelt társadalmat hozott létre. Az egyének egymástól való totális elszigeteltségét, a civil társadalom töredezettségét, a szegénység, a mindennapi élet hihetetlen nehézségeit. Az elnyomás és a - hol nyílt, hol rejtett - diktatúra mechanizmusai is azért érvényesülhettek, *mert a társadalom nem a hatalommegosztás elvén épült fel*. A jog a magánéletre, illetve a személyes szabadság védelme éppúgy hiányzott, mint a független igazságszolgáltatás, vagy az államigazgatási döntések bírói felülvizsgálatának lehetősége. Nyilván ezek hiánya rendre az alattvalói lét elfogadásának kedvezett. S a szociálisan, kulturálisan és politikailag megfosztott egyének nem tehetek mást, mint hogy rezignáltan beletörődjenek a változtathatatlanba. Ám a totalitarizmus bukása épp ezt a "változtathatatlant" érvénytelenítette. Oly módon is, hogy a patológus jelenségek további szaporodását megakadályozta. Ha patológus jelenségnek tartjuk azt, hogy az emberek lemondanak autonóm állampolgári létükről, akkor min-

den olyan demokratikus kezdeményezést, intézményt és jogot, amelynek a célja, hogy megteremtse az állampolgári lét feltételeit, az újrászerveződő társadalom ösztevőiként kell fogadnunk. Még akkor is, ha ezt sokan nem látják be.

Mert csak így képzelhető el, az életformák és életmódok sokfélesége, a személyes méltóság és szabadság elérése, a társadalmi önszerveződésekhez elengedhetetlen mozgástér, a nemzeti és etnikai szembeállítások mérséklődése és így tovább. A posztkommunizmus jelenlegi körülményei között, illetve a rendszerváltás politikai aktusa után sem spórolható meg azonban az a tanulási folyamat, amely az alattvalói lét nyomasztó valóságától vezet el az állampolgári létig. Mivel az magától értetődő, hogy az öntudatos és szabad polgári magatartás akkor válhat általánossá, ha ennek megerősítő feltételei nem hiányoznak sem a politikai, sem a szociális és kulturális viszonyokból. A polgárosodás folyamata tehát nem csak politikailag játszódik le. Mert - ahogyan Szelényi Iván írja - a gazdasági önállósodásnak is ki kell teljesednie. Éppen a közelmúltból hozható példa arra, hogy a "parasztmunkások milliói a hatvanas évek közepére, másfél, két évtizedes ostrom után lassan támadásba lendültek át, napról napra növelték autonómiájukat magánéletük, gazdasági tevékenységük terén. Évről évre csökkent az állami szektorban, s nőtt a tulajdon gazdaságukban ledolgozott órák száma, nőtt a saját munkaszervezetükben előállított nemzeti jövedelem részaránya, csökkent az államtól kapott fizetések jelentősége megélhetésükben, fokozódott az ország megélhetésének és exportjának az ő magántermelésüktől való függése. Egy csendes alulról jövő forradalom zajlott le, rendkívül szűk jogi-politikai korlátok között". (Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika. Bp. 1990. Európa K., 487. o.)

S minden bizonnyal ez az alulról jövő forradalom is előkészítőjévé vált a totalitarizmus bukásának. Másfelől azonban az új polgárosodási folyamat valami más és valami több, mint a megszakított fejlődés folytatása; éppen mert a rendszerváltással új körülmények és kihívások termelődtek. Mindenekelőtt azok az intézményi keretek változtak meg, melyek az embereket behajszolták a mérhetetlen önkizsákmányolásba, az üres individualizmussal párosuló fogyasztásba, az atomizálódott létformába. *A szorongattatásból való kiszabadulásnak azért is van önmagán túlmutató értelme.* Akár a kivívott szabadság összefüggésében is, amely - általánosan kifejezve - annyit jelent, hogy az egyének kritikailag viszonyulnak a körülményekhez. Mert az állampolgár világosan átlátja az őt korlátozó viszonyokat; átlátja azt, amit az alattvaló adottként elfogad, és amivel nem tud és nem mert szembeszállni, ugyanakkor átlátja azonban e felismerésének relatív voltát is, de nem olyan mértékben, hogy önként átengedje bármely hatalomnak mindazt, amit nem tud tőle megvédelmezni. Míg az alattvaló csupán bábuként vesz részt egy olyan darabban, melynek szövegét távoli és idegen hatalmak írják elő számára, addig az állampolgár a bíráló, az engedetlenség valamennyi "forгатókönyvét" maga írja.

Az uralkodó rend hívei ugyan annak örülnének, ha az egyének úgy tekintenének sorsukra, mint egy szerepre, melyet következetesen és szépen végigjátszanak, de ez csupán politikai ábránd. Már a demokratikus társadalmiszerveződés előbb vázolt felfogásából is következik, hogy minden ilyen kísérlet csak az újfajta totalitarizmusnak kedvezne. Jelenjék meg bármely kizárólagosságra törekvő államideológia képében. Már most is észrevehető, hogy az

állampolgárok egy része a felelősség alóli mentességbe akar menekülni, a szóra-közásba és a magánszférába (amely nyilvánvalóan sokkal kevésbé tekinthető "privátnak", mint valaha). Vagyis a totális uralom elvét könnyen a totális szétszakítotttság gyakorlata válthatja fel. S ha elfogadjuk azt, hogy a kapitalizmus csak két évszázad gazdasági, társadalmi és politikai harcai révén változott meg és vált valamennyire elviselhetővé, a posztkommunista társadalmaknak is szembe kell nézniük ezzel a ténnyel. Annyival is inkább, mert a szegénység következtében még annak lehetősége is hiányzik, hogy az embereket megvásárolják minden évben egy új divatos árú révén. Ám ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy a társadalmi gyakorlat, melyet kizárólagos materiális szempontok és értékek vezérelnek, a szellemiség szükségképpen az élet perifériájára szorul.

Csak a kiejülő civil társadalom segíthet abban, hogy az állampolgárok biz-zanak saját erejükben, a saját ítéleteikben, a saját fejükkal gondolkodjanak. Ha a civil társadalom nem szerveződik meg, vagy -ami még ennél is rosszabb - akár nemzeti ideológia képeben is a totalitarizmus kel életre, *szükségképpen olyan magatartástípusok jelennek meg, illetve az egyén olyan antropológiai típusa, akin eluralkodik az apátia és a cinizmus, s újra csak a privát szférában mutatna némi aktivitást.* Az eddigiekben a lakosság közönye és passzív ellenállása abból is eredt, hogy a rendszer ésszerűtlensége szinte minden síkon megjelent. A hazugságok egyetemes elhallgatása és elleplezése - mely az államszocializmus szerkezeti vonásává és -paradox módon - az egyének túlélésének feltételévé vált - ugyanúgy a polgárosodás folyamatát akadályozta, mint az egyeduralgó vagy a maga akaratát érvénye-

síteni akaró csoport döntéseinek kiszámíthatatlansága. De ha történetileg nézzük, Magyarország - nyugati mércékkel mérve - politikailag mindig fejletlen volt; nemcsak azért, mert későn és egyenletlenül iparosodott, s erős középosztály sem alakulhatott ki, hanem mert az állam olyan hűbérúri hatalmat gyakorolt a társadalom felett, amelyen az utóbbi nemigen tudott módosítani.

Ám a rendszerválással ez a teher-tétel egyre inkább csökken, s csak abban bizakodhatunk, hogy többé nem úgy kell elszenvednünk történelmünket, mint a végzetet. *"Az az eszme, hogy tabula rasát kell csinálni minden létezésből, olyan örűlttség, amely bűnhöz vezet. De ebből nem következik az, hogy le kell mondanunk arról, ami a görögök óta meghatározza történelmünket, és aminek Európa új dimenziókat adott: mi csináljuk a törvényeinket és az intézményeinket, mi akarjuk egyéni és kollektív önállóságunkat, és ezt az önállóságot mi vagyunk képesek és egyedül nekünk kell korlátozni. Az egyenlőség kifejezése ürügyül szolgált egy olyan rendszernek, ahol a tényleges különbségek valójában rosszabbak voltak, mint a kapitalizmusban. Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, hogy nincs politikai szabadság politikai egyenlőség nélkül, és ez utóbbi lehetetlen, ha léteznek és fokozódnak a közvetlenül politikai hatalomban kifejezésre jutó gazdasági hatalom óriási különbségei. Marxnak az a gondolata, hogy ki lehetne küszöbölni a piacot és a pénzt, következetlen utópia. Ennek megértése azonban nem vezethet oda, hogy elfogadjuk a pénz mindenhatóságát, sem oda, hogy higgyünk egy olyan gazdaság ésszerűségében, amelynek semmi köze az igazi piachoz, és egyre in-*

kább a földkerekség kaszinójára hasonlít". (C. Castoriadis: A marxizmus-leninizmus összeomlása. Le Monde, 1990. április 24., ill. április 25. sz. 2. o.)

Castoriadis hosszúra nyúlt idézete is csak megerősítheti, hogy az állampolgári és társadalmi autonómia újbóli kialakítása, illetve az új társadalmi szerződések megkötése nem történhet meg egyik napról a másikra. A szovjet típusú diktatúra demokratizálásának folyamata még nehezebb feladat, mint az autoriter rendszerekben; főképpen azért, mert azokban a piac és a társadalmi autonómia mindvégig létezett, és ez alapul szolgálhatott a későbbi pluralizmushoz. Ám míg a nyugati politikai rendszerekben az egyéni és csoportérdekeket elsősorban anyagi értékekben ragadják meg és a költség-haszon elv alapján értékelik, melynek következtében a nem anyagi értékek - nemzeti, vallási, kulturális stb. - létező de másodlagos funkcióval rendelkeznek, addig újrászerveződő társadalmunkban a kettő valamilyen egyensúlyt kell megteremtünk. A szociális piacgazdaságon alapuló pluralista demokrácia segítségével, illetve a civil társadalom lényegét jelentő szolidaritás hálózatának kiépítésével. Mert akármennyire felgyorsultak is a politikai változások, ha ezek csupán a társadalom egyik alrendszerében érzékelhetők, és nem kapcsolódnak szervesen más alrendszerekhez (így a gazdasághoz és a kultúrához), illetve ha nem kapcsolja őket egymással valami olyan kapocs össze, mely - bármennyire kevésbé szembetűnő legyen is első pillanatra - az állampolgári mentalitásokban gyökerezik, fejlődésről aligha beszélhetünk. Más szóval: az összeroncsolt társadalom újbóli felépítése utópia marad.

 The logo of the Hungarian Academy of Sciences (MTA) is located at the bottom right of the page. It consists of the letters 'MTA' in a stylized, outlined font.